

Recenzja rozprawy doktorskiej

ma. Enas Majadly, *Attitudes of teachers in primary schools in the Arab sector in Israel towards inclusion of students with special needs*
przygotowanej pod kierunkiem naukowym dr hab. Sylwii Jaskulskiej, prof. UAM

Edukacja włączająca, mimo iż obecna w naukowym dyskursie i praktyce pedagogicznej od wielu lat wciąż wywołuje zainteresowanie badaczy. Potwierdza to również problematyka pracy podjęta przez ma. Enas Majadly. Doktorantka w zrealizowany projekcie naukowo-badawczym skoncentrowała się na postawach nauczycieli wobec uczniów o specjalnych potrzebach edukacyjnych (SPE), realizujących obowiązek nauki w szkołach podstawowych, Arabskich w Izraelu (*Attitudes of teachers in primary schools in the Arab sector in Israel towards inclusion of students with special needs*). Podjęte zagadnienie nie należy do łatwych, chociażby z powodu niechętnego udziału w badaniach nauczycieli, którzy boją się, że będą oceniani za zaprezentowaną wiedzę, umiejętności czy zachowania względem problematyki pracy w szkole ogólnodostępnej z uczniami ze SPE. A istota założenia edukacji włączającej koncentruje się na docenianiu i wspieraniu wszystkich uczniów, mających prawo do korzystania z ogólnodostępnej edukacji, zaś od nauczycieli wymaga zróżnicowanego nauczania. Oznacza to, że nauczyciel organizując proces nauczania, uwzględniając zróżnicowane potrzeby edukacyjne uczniów projektuje czynności uczenia w odniesieniu do różnic między poszczególnymi uczniami. Zatem warunkiem funkcjonowania edukacji włączającej – w szkole gotowej do pokonywania barier mogących wpływać na efektywność nauczania każdego z uczniów – jest aktywne uczestnictwo w tym procesie wszystkich nauczycieli oraz odejście od poglądu, że tylko specjaliści odpowiadają za dziecko ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi. Zadaniem nauczycieli jest dostosowanie programu edukacji do możliwości dziecka, adaptując wymagania edukacyjne, sposób oceniania, zwracając uwagę na jego potrzeby i uwzględniając specyfikę trudności danego ucznia. Nauczyciel jest odpowiedzialny za proces edukacji i jego uwarunkowania, które powinny przynieść sukces w uczeniu się, każdemu uczniowi, szczególnie zaś temu ze SPE realizującemu obowiązek nauki w szkole ogólnodostępnej. Dodatkowo nauczyciel pracujący z uczniami ze SPE odpowiedzialny jest za budowanie pozytywnego społecznego obrazu niepełnosprawnych uczniów oraz kształtowania w nich poczucia własnej wartości bez względu na trudności, których doświadczają. Nie jest to zadanie łatwe, jak wynika z badań Doktorantki, ale także i z tych prowadzonych w Polsce. W Polsce bariery wynikają z nadal funkcjonującego w szkole jednolitego systemu nauczania, a edukacja włączająca wymaga m.in. umiejętności gruntownej analizy podstawy programowej i dostosowanie wymagań edukacyjnych do indywidualnych możliwości ucznia, wyboru odpowiedniego programu nauczania lub jego modyfikacji, a także zapewnienia określonych warunków do opanowania podstawowych wiadomości i umiejętności szkolnych, przewidzianych dla danego etapu edukacyjnego. Gdy nauczyciel przyjmie standard

edukacji włączającej, to wymaga on od niego uwzględnienia w toku prowadzenia lekcji różnic indywidualnych występujących między poszczególnymi uczniami, co wymaga zróżnicowanych czynności nauczyciela, a w konsekwencji i uczniów. Zatem edukacja włączająca jak pokazują badania (np. Zamkowska, 2017), wymaga przede wszystkim od nauczycieli pracy nad sobą w zakresie pogłębiania wiedzy (jak pracować z uczniem ze SPE) i nabywania nowych kompetencji (jak pokonywać bariery, nieprzyjemne emocje, trudności pojawiające się w pracy z uczniami o zróżnicowanych potrzebach w klasie szkolnej). Jednym z wyzwań, a jednocześnie ograniczeń w Polskiej edukacji włączającej są zatem najczęściej trudności realizacyjne, u podstaw których leżą kwalifikacje zawodowe i kompetencje nauczycieli. To zaś przekłada się na postawy nauczycieli wobec edukacji włączającej, uczniów ze SPE oraz relacjami, jakie budują w przestrzeni klasy szkolnej, kiedy w zespole klasowym jest uczeń lub uczniowie ze SPE. Dostrzegane, podobne do zarysowanych powyżej problemów obszary funkcjonowania nauczycieli szkół arabskich w Izraelu, stały się źródłem refleksji i inspiracji do podjęcia badań w zakresie postaw nauczycieli wobec uczniów ze SPE w edukacji włączającej w szkołach ogólnodostępnych w ocenianej pracy doktorskiej. Doktorantka zauważa bowiem, że „Arabski system edukacji w ogóle, a w szczególności kwestia opieki nad dziećmi ze specjalnymi potrzebami w szkole, mają ogromne luki. Wraz ze wzrostem tendencji do integracji w Izraelu i oczekiwaniem, że tendencja ta wzrośnie w przyszłości, konieczne jest dalsze badanie postrzegania i postaw nauczycieli w zakresie integracji, a także ich potrzeb w zakresie szkoleń i kształcenia ustawicznego” (s. 5).

Opisane powyżej obszary problemowe odnoszące się do pracy, przygotowania zawodowego i postaw nauczycieli wobec edukacji włączającej oraz uczniów ze SPE w podjętym przez Doktorantkę temacie badawczym, sytuują jej pracę w nurcie najnowszych trendów w zakresie badań nad osobą nauczyciela, jego pracą zawodową a także procesem jego kształcenia, doksztalcenia i zawodowego doskonalenia (szczególnie wobec wyzwań, jakie niesie ze sobą edukacja włączająca). Ponadto poruszana problematyka sytuuje pracę również w obszarze pedeutologii porównawczej, dając tym samym badaczom możliwość prowadzenie analiz porównawczych oraz przyjmowania najlepszych praktyk i rozwiązań aplikacyjnych np. w zakresie kształcenia czy doskonalenia zawodowego nauczycieli. Zatem już w tym miejscu należy podkreślić szczególną wartość dysertacji przygotowanej pod kierunkiem naukowym dr hab. Sylwii Jaskulskiej, prof. UAM. Doktorantka podejmuje bowiem temat „palący”, ważny, a jednak rzadko wybierany jako obszar badań, szczególnie w tak delikatnym zakresie jak postawy wobec uczniów o specjalnych potrzebach i edukacja włączająca. Już sam fakt podjęcia teoretycznego i empirycznego opracowania wyróżnionej w tytule kategorii i podejścia badawczego świadczy o tym, że projekt naukowo-badawczy jest wielowątkowym i interdyscyplinarnym, znacząco wpisującym się w najnowsze trendy badań, a mającym swoje konsekwencje dla kształcenia nauczycieli, doskonalenia zawodowego, a przede wszystkim dla komfortu uczenia się uczniów ze SPE w szkole ogólnokształcącej.

Formalna struktura pracy

Przedłożona do oceny rozprawa doktorska liczy 150 stron. Ma spójną i logiczną strukturę. Składają się na nią rozdziały o zróżnicowanej i dobrze uzasadnionej problematyce, co jest mocną stroną pracy. Uzasadnienia formułowane są prawidłowo i odnoszą się do problematyki pracy, przyjętych celów oraz wybranej orientacji metodologicznej. W pierwszych trzech rozdziałach teoretycznych Doktorantka omówiła kluczowe kategorie pojęciowe wyprowadzając je z przyjętego myślenia teoretycznego. W kolejnym – 4 rozdziale – przedstawiła założenia metodologiczne realizowanego projektu naukowo-badawczego, zaś w rozdziale 5 dokonała prezentacji i analizy wyników badań, zaś w 6 zgodnie z logiką wyводу badawczego - dyskusji wyników badań oraz konkluzji i praktycznych aplikacji. Całość pracy

opatrzone są Wstępem, zaś w części końcowej wykazem bibliograficznym (imponujące - ponad 400 pozycji), a także aneksami.

Należy podkreślić, że Doktorantka na każdym etapie konstruowania pracy ukazuje swoją intelektualną drogę, potrafi precyzyjnie formułować własne myśli, uzasadniać wybory, wskazywać źródła zainteresowań badawczych. Jest świadoma swoich celów, tego o czym pisze oraz potrafi wskazać, jaką to ma wartość.

Ocena teoretycznej zawartości dysertacji

Doktorantka w dysertacji podejmuje mało zbadany obszar w zakresie badań nad nauczycielem. Część teoretyczną stanowią trzy rozdziały, spójne pod względem ujętych w tytule dysertacji kategorii. W pierwszym z nich *Educational aspects of integration and inclusion* na podstawie analizy dostępnej literatury podejmuje działania konceptualizacyjne dla kategorii integracja oraz inkluzja w odniesieniu do pracy z uczniem ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi. Buduje podstawy koncepcji integracji i inkluzji w edukacji, bazując na standardach w tym zakresie w Europie oraz odnosząc się do aspektów teoretyczno-realizacyjnych w Polsce. W tej części pracy należy docenić skrupulatność Doktorantki w podjęciu szczegółowych analiz i przeglądu osiągnięć w zakresie integracji i inkluzji zarówno w Europie (podrozdział 1.4. *The inclusion of children with special needs in Europe*), jak i zarysowanie szczegółowego tła prawnego-organizacyjnego i koncepcyjnego w Polsce (podrozdział 1.5. *Integration in Poland*). Przedstawione perspektywy teoretyczne zaprezentowane w pierwszym rozdziale stały się doskonałym wprowadzeniem do rozdziału drugiego *Educational aspects of integration and inclusion in Israel*. Należy podkreślić, że układ i konstrukcja tego rozdziału są analogiczne do poprzedniego (stąd prezentowane treści uporządkowano według klucza problemowego: 2.1. *Special education in Israel*, 2.2. *Inclusion policy in Israel*, 2.3. *The Arab society in Israel*, 2.4. *Integration in Arab society*), ukazując tym samym logikę wywodu oraz kompatybilność teoretycznych dookreśleń, wyznaczających w dalszej konsekwencji ramy koncepcyjne projektu badawczego. Rozdział 3 *Attitudes of teachers towards Integration* jest dopełnieniem istoty poruszanej w pracy problematyki, bowiem odnosi się do głównego podmiotu badań, jakim są nauczyciele. Zatem w rozdziale tym charakteryzuje zawód nauczyciela oraz postawy nauczycieli (w tym pozytywne i negatywne) wobec integracji. Zgodnie z koncepcją psychologiczną postaw (przyjętą również w konstrukcie metodologicznym w specyfice formułowania problemów badawczych), prowadzony w tym rozdziale dyskurs, bazujący na psychologicznych koncepcjach i dostępnych naukowych badaniach, uwzględnia trzy kluczowe jej komponenty, jak i aspekty funkcjonalne, wynikające ze specyfiki realizacji zadań wynikających z roli zawodowej nauczycieli.

Część teoretyczna stanowi swoiste studium literaturowe. Dzięki dogłębnej, wręcz drobiazgowej analizie wiodących kategorii w ujęciu interdyscyplinarnym oraz interdyscyplinarnym, Doktoranta opisuje je, ukazując ich znaczenie dla badań postaw nauczycieli wobec integracji i inkluzji uczniów ze SPE w edukacji ogólnodostępnej uczniów szkół Arabskich w Izraelu. Część teoretyczna dysertacji jest dowodem na ogromne odczytanie Doktorantki oraz łatwość porządkowania wiedzy zgodnie z przyjętymi ramami teoretycznymi. Osadzenie teoretyczne zawiera relację z niezwykle szerokiego wachlarza literatury skoncentrowanej wokół kluczowych zagadnień osadzonych w psychologii, pedagogice oraz w pedagogice specjalnej i szkolnej. Sposób zaprezentowania, biegłość wiedzy i wysokie kompetencje językowe pozwalają na wysoką ocenę pracy Doktorantki w tym zakresie realizowanego projektu naukowo-badawczego.

Ocena projektu badań własnych

Wiedza teoretyczna została z sukcesem wykorzystana w konceptualizacji i opracowaniu projektu badawczego. Już w tym miejscu można stwierdzić, że projekt naukowo-badawczy ma. Enas Majadly stanowi cenne źródło poznania i wiedzy obszarów dotąd bardzo rzadko badanych, a uwzględniając perspektywę doświadczeń szkół Arabskich w Izraelu w dyskursie Polskiej pedagogiki zupełnie nieobecny i dotychczas nigdy nie eksplorowany.

Analiza merytorycznych założeń podstaw metodologicznych projektu pozwala stwierdzić, że przygotowany jest on na bardzo dobrym poziomie, spełniając wszelkie kryteria dla projektu badawczego w tym zakresie. Doktorantka w prowadzonej narracji przekonuje o słuszności i wartości podjętego zagadnienia badawczego. Projekt badawczy bazował na założeniach paradygmatu badań ilościowych i podejściu konstruktywistycznym.

W projekcie prawidłowo został określony przedmiot badań, główny cel badań (*Explore the attitudes of the Arab-Israeli sector's primary school teachers towards the integration of students with special needs into regular classrooms in the Arab society in Israel and to examine the factors that differentiate these attitudes*, s. 73) wraz z pięcioma celami strategicznymi niezwykle ważnymi dla praktycznych aplikacji prowadzonych badań na rzecz uczniów o specjalnych potrzebach edukacyjnych w arabskich szkołach w Izraelu, jak i również w systemach edukacyjnych innych krajów (*Preventing the placement of students with special educational needs; Developing and promoting alternative models for students with special educational needs; Modernizing the institutional system, improving the care conditions, and rehabilitating education; Mobilizing and developing the community and the family in supporting the students with special educational needs; The teachers' personal development towards students with special educational needs*; s. 73).

Doktorantka prawidłowo określiła dwa problemy badawcze: 1. What are the attitudes of teachers towards the integration of students with special needs in regular schools in Arab society in Israel? 2. What factors differentiate the attitudes of teachers towards the integration of students with special needs in regular schools in Arab society in Israel? (s.74), uszczegółowione w 11 pytaniach badawczych (dla pierwszego problemu-3, dla drugiego-8; s. 74-76). Ze względu na specyfikę badań, weryfikujących statystyczne zależności Doktorantka również prawidłowo określiła zmienne i wskaźniki oraz sformułowała hipotezy badawcze. Spójność założeń metodologicznych potwierdza również metoda badawcza (badania ankietowe) z autorskim kwestionariuszem ankiety internetowej (kwestionariusz składał się z 43 i-temów identyfikowanych przez badanych na pięciostopniowej skali Likerta), a także zastosowane techniki analizy statystycznej, obejmujące elementy statystyki opisowej (procenty, średnie, mediany i odchylenia standardowe), jak i korelacyjnej. Doktorantka, oczywiście zgodnie z opisaną w tej części pracy procedurą metodologiczną, dokonała również określenia doboru osób do badań (250 nauczycieli), specyfiki ich pozyskiwania oraz ich charakterystyki. Opisała także organizację i przebieg badań.

Relacja z badań oraz analiza, interpretacja i dyskusja wyników badań zostały zaprezentowane odpowiednio w rozdziałach: 5. *Teachers' Attitudes Regarding Integration of Students with Special Needs – research findings* i 6. *Teachers' Attitudes Regarding Integration of Students with Special Needs. Discussion, conclusions, and practical implications*.

Wyniki badań własnych Doktorantka zaprezentowała w układzie problemowym zgodnie z przyjętymi problemami badawczymi w rozdziale 5, zaś dyskusję, wnioski i kierunki dalszych badań w rozdziale 6. Rozdziały te uważam za szczególnie ciekawe oraz ukazujące dojrzałość badawczą Doktorantki. To co dla wielu młodych badaczy stanowi trudność (szczególnie interpretacja w odniesieniu do istniejącego stanu wiedzy i badań) w dyskursie Autorki ukazuje łatwość, biegłość w podejmowaniu dojrzałej dyskusji wyników badań, odwoływaniu się do dostępnych w literaturze i na ich kanwie formułowaniu ciekawych

wniosków i ważnych zarówno dla projektowania badań w tym obszarze, jak i praktycznych aplikacji.

Dane zgromadzone w toku badań, poddane analizie unaocniają obszary wymagające wzmocnienia w zakresie postaw nauczycieli do uczniów ze SPE oraz ich obecności (w tym procesie nauczania) w szkole ogólnodostępnej. Ukazane słabe strony, jak np. brak zmian w systemie edukacji, wynikający z postawy konserwatywnej wobec problematyki integracji uczniów z SPE w systemie edukacji (a co za tym idzie brak otwartości całego społeczeństwa arabskiego na tą problematykę), potwierdza wartość podjętych badań nie tylko w aspekcie diagnostycznym, ale przede wszystkim ze względu na zaprojektowanie możliwych propozycji rozwiązań (od procesu kształcenia i doskonalenia nauczycieli, aż po edukację społeczeństwa), harmonogramu i kolejności ich wdrożenia.

Uważam, że część empiryczna to obszar problemowy niezwykle ciekawy i inspirujący zarówno do refleksji, jak i podjęcia dalszych eksploracji badawczych w zakresie tematyki podjętej przez Doktorantkę. Określone kierunki badań i działań praktycznych są mocną stroną ocenianej pracy. Wysoko oceniam empiryczną część pracy, szczególnie zaś dojrzałość projektu badawczego, rzetelność naukowego wyводу, przejrzystość struktury założeń metodologicznych, a także poprowadzoną w interesujący i poprawny pod względem metodologicznym zgodnie z założeniami paradygmatu ilościowego analizę i interpretację materiału badawczego. To przesądza o sukcesie zrealizowanego przez ma. Enas Majadly projektu naukowo-badawczego.

Reasumując: Treści wiedzy i wyniki badań empirycznych zaprezentowane w pracy są spójne pod względem merytorycznym, co potwierdza umiejętność krytycznej analizy treści i prezentowania wiedzy oraz wyników badań, zgodnie z przyjętymi założeniami koncepcyjnymi. Całość pracy jest dowodem na odczytanie Doktorantki oraz jej umiejętności syntezy i formułowania argumentów popierających wartość przywoływanych i omawianych kategorii. Ciekawy projekt badawczy, przejrzystość struktury założeń koncepcyjnych, a także poprowadzona w interesujący sposób analiza i interpretacja wyników badań, jak i wysnute wnioski, pozwalają na uznanie go za zrealizowany z zaangażowaniem i sukcesem. Wnioski z badań są ważnym wskazaniem co do dalszych badań oraz praktycznych aplikacji do procesu kształcenia i doskonalenia zawodowego nauczycieli. Można z pewnością uznać, że cele założone przez Doktorantkę zostały osiągnięte, potwierdzając tym samym jej świadomość znaczenia badań dla rozwoju pedagogiki oraz praktyki pedagogicznej.

Doceniając trud badawczy Doktorantki, chciałabym zadać jej w tym miejscu dwa pytania:

1. *Które wyniki badań były najbardziej zaskakujące i dlaczego?*
2. *Które obszary w zakresie kształcenia oraz doskonalenia zawodowego nauczycieli wymagają natychmiastowego wzmocnienia i w jaki sposób można to zrobić, żeby pozytywne efekty były widoczne w niedługim czasie ?*

Konkluzja

Przedłożoną do recenzji pracę sytuuję w centrum współczesnej myśli pedagogicznej skoncentrowanej na osobie nauczyciela w edukacji włączającej i jego postawach wobec włączania uczniów arabskich z niepełnosprawnością w szkołach w Izraelu. Oceniając rozprawę doktorską ma. Enas Majadly, *Attitudes of teachers in primary schools in the Arab sector in Israel towards inclusion of students with special needs* stwierdzam, że porusza ważną i aktualną problematykę pedagogiczną. Jest dobrze osadzona w przyjętych przez Autorkę perspektywach teoretycznych, poprawna metodologicznie. Wyróżnia się zaangażowaniem czytelnika w prowadzoną narrację oraz umiejętnością podejmowania dyskusji. Oceniana rozprawa potwierdza umiejętności Doktorantki w zakresie samodzielnego projektowania i prowadzenia badań naukowych. Przygotowana i przedstawiona rozprawa doktorska jest kompletnym

opracowaniem naukowym, nowatorskim i oryginalnym; spełnia wymagania stawiane rozprawom doktorskim i niewątpliwie ma ogromną wartość dla pedagogiki, pedagogiki specjalnej, szkolnej i porównawczej. Spełnia warunki stawiane rozprawom doktorskim zgodnie z art. 13 ustawy z dnia 14 marca 2003 roku o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki. Wyrażając pozytywną opinię o wykonanej pracy, wnoszę o dopuszczenie Doktorantki do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

dr hab. Joanna M. Łukasik, prof. URK